

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 94 (477): 902.2:351.853

С.Я. Ольговський

ДО ПИТАННЯ ПРО ТОРГІВЕЛЬНИЙ
ШЛЯХ ВІД ОЛЬВІЇ ДО УРАЛУ
І ПОВОЛЖЯ У АРХАЇЧНИЙ ЧАС

У статті розглядається можливість існування торгівельного шляху від Ольвії до Уралу і Поволжя в архаїчний час. Ця думка сформувалась у середині ХХ ст. помилково, оскільки Ольвія на фоні недослідженості на той час скіфських пам'яток осілого побуту виглядала розвиненим ремісничим центром, продукція майстерень якого розповсюджувалась в найвіддаленіші області. Останні дослідження скіфських ремісничих центрів дозволяє вважати їх більш потужними і розвиненими, і греки були там частими гостями, але скіфи самі розповсюджували свою продукцію до Уралу і Поволжя.

Ключові слова: звіриний стиль, «ольвійські» дзеркала, хрестоподібні бляхи, караванний шлях.

У 1947 р. Б.М. Граков висловив думку, що у VI-V ст. до н. е. від Ольвії на схід, до Уралу і Поволжя, існував активний торгівельний шлях. Аналізуючи текст «Історії» Геродота, цей автор звертає увагу на перелік племен, що населяли землі по цьому шляху і подекуди вказані Батьком історії відстані. Так за Борисфеном лежать землі скіфів-землеробів, а за ними на схід через 14 днів шляху до річки Геррос лежать землі скіфів-кочовиків. Герросом, на думку Б.М. Гракова, могла бути р. Молочна, але не виключено, що це р. Конка. Відзначимо, що остаточної думки про локалізацію скіфського Герроса не висловлено й досі. Далі за Танаїсом на 15 днів шляху Геродот називає землі савроматів – першого нескіфського народу. Що у Геродота йдеться саме про караванний шлях, Б.М. Граков виводить із того, що давнім істориком названі конкретні відстані [1, 23-24]. Але на землях савроматів ці відстані закінчуються, і далі йдеться про плішивих людей і країну казок, де живуть козлоногі люди, що сплять по шість місяців.

Зрозуміло, що інформації Геродота про племена за землями савроматів довіряти неможна. І хоча, за його ж словами, про далекі східні землі можна довідатись не тільки від скіфів, але й від греків з Ольвії і з інших причорноморських міст, Б.М. Граков відносно цього пише: «Я вважаю за найімовірніше, що там бували **тільки скіфи** (виділено авт. – С.О), які приставляли східні товари в грецькі міста, а не греки» [1, 25]. Втім цю фразу наступні дослідники дивним чином не помітили і почали вибудовувати схеми, за якими Ольвія стала відправним пунктом для розповсюдження різноманітних товарів у найвіддаленіші райони ойкумени. При цьому

саме Ольвія вважалась розвиненим ремісничим центром, де вироблялась велика кількість речей із кольорових металів для задоволення потреб варварського ринку.

Слід відзначити, що до другої половини ХХ ст., в силу більшої вивченості, грецька культура знаходилась у більш вигідному становищі, оскільки в дослідженні античних і скіфських пам'яток склалась певна диспропорція. Якщо грецькі міста, хоча і з певними перервами, всебічно досліджувались, починаючи з рубежу XVIII-XIX ст., то культура скіфського населення епізодично вивчалась, в основному, за матеріалами поховальних пам'яток, при чому переважно курганів скіфської знаті. Матеріали ж поселень і городищ порівняно мало привертати увагу дослідників. Лише на початку ХХ ст. І.О. Зарецьким і В.О. Городцовим на Полтавщині було здійснено невеликі за обсягом розкопки на двох скіфських городищах, на яких відразу були виявлені сліди місцевої обробки кольорових металів у вигляді мідних шлаків, шматків руди і напівфабрикатів наконечників стріл. Після війни широкі дослідження скіфських городищ дозволили назвати серед них чимало потужних ремісничих центрів.

На лівому березі Дніпра, а саме Лівобережжя відіграло велику роль у зв'язках зі Сходом, потужними ремісничими центрами були городища Більське і Книшівське на Полтавщині, Коломакське і Полкова Микитівка на Харківщині. Уступали їм за обсягом виробництва Люботинське і Лихачівське на Харківщині. Відомі також невеликі селища, на яких зафіксовані рештки бронзолivarного ремесла, наприклад, три селища поблизу Коломакського городища, які, ймовірно, знаходились у сфері впливу коломакських майстерень, виконуючи, можливо, роль його філій, а також біля станції Шовкова на Сіверському Донці. Знахідки майстерень із металургійними горнами, набори унікальних інструментів, ливарних форм, тигелів, напівфабрикатів, готової і бракованої продукції за своєю різноманітністю і чисельністю на сьогоднішній день значно перевищують аналогічні знахідки в Ольвії.

Врешті слід акцентувати увагу на двох категоріях оригінальних виробів, виготовлення яких приписувалось виключно ольвійським майстерням. Це дзеркала так званого «ольвійського» типу і хрестоподібні бляхи, виконані з елементами скіфського звіриного стилю. Проблеми їхнього походження було присвячено спеціальні статті [3; 4] і розділ монографії [5, 144-173], тому вважаємо зайвим зупинятись на історіографії цього питання.

Зазначимо лише, що ніяких слідів виготовлення цих речей в Ольвії не виявлено, а за своїми стилістичними характеристиками і «ольвійські» дзеркала, і хрестоподібні бляхи необхідно вважати продукцією скіфських, варварських майстрів. Але саме картографування знахідок цих речей і стало підставою для виділення торгівельного шляху від Ольвії до Уралу і Поволжя.

Спроби заперечити ольвійське походження дзеркал і блях [6] наштовхувались на нерозуміння, хоча аргументи щодо скіфського їхнього походження висловлювались досить переконливі. Н.Л. Членова виступила проти точки зору В.М. Скуднової, але нічого крім посилок на застарілі джерела протиставити не змогла і знову нагадала про міфічний шлях з Ольвії до Уралу, що підтверджується, як і у Б.М. Гракова, знахідками дзеркал і блях із зображеннями тварин [7].

До «ольвійських» відносяться дзеркала, диск яких має по краю невисокий бортик, а бокова ручка із подовжніми канелюрами, іноді прикрашеними косою насічкою «ялинкою» або круглореберна, прикрашена на кінці фігурками тварин. Це або голівка барана, виконана із різним ступенем стилізації, або фігурка кошачого хижака – барса або пантери. Іноді у місці з'єднання ручки і диску поміщається фігурка лежачого оленя. На сьогодні відомо близько 70 дзеркал такого типу. Майже половина їх походить із поховань ольвійського некрополя. Територіально до цієї групи можна віднести і декілька екземплярів з Березанського поселення. В інших північночорноморських містах ці дзеркала не зустрічаються, і Б.М. Граков вважав за можливе категорично твердити, що вони є виробами майстерень Ольвії [1, 29]. Досить багаточисельні такі дзеркала у лісостеповому Подніпров'ї і на Північному Кавказі, а також на території Трансильванії і Семиграддя, де їхня кількість практично не уступає колекції із Нижнього Побужжя, а також декілька екземплярів відомі на пам'ятках анан'їнської культури у Поволжі.

Хрестоподібні бляхи являються більш типовими для архаїчної Скіфії. Конструктивно вони побудовані у вигляді центрального кола із зображенням тварини. Як правило, це пантера, яка згорнулася у кільце, а з трьох сторін розміщені ще три кола також із зображенням пантери, або профільовані голівки птахів або інших тварин. Ці три кола або ажурні зооморфні фігурки являються короткими кінцями хреста. Четвертий подовжений чотирикутний кінець починається від вільного краю центрального кола і також прикрашений фігурками тварин.

У хрестоподібних же блях хоча і той же ареал розповсюдження, але за кількісними показниками вони демонструють зовсім іншу картину. Більшість їх, як вже було сказано, походить із Карпато-Дунайського басейну і лісостепового Подніпров'я,

і всього по одному екземпляру відомо у Нижньому Побужжі і у Прикам'ї. Остання відрізняється від інших знахідок своєю орнаментациєю. Замість зображень тварин вона прикрашена солярними символами. На верхній, чотирикутній її частині, зображено п'ять рядків зубців, які, на думку Б.М. Гракова, передають зображення пантер. У центральному і бокових колах передані сонячні промені у обертальному русі, які також, на думку Б.М. Гракова, символізують незрозумілих майстру пантер, що згорнулися у кільце [1, 35].

Для носіїв анан'їнської культури властиві культу, пов'язані із вогнем і сонцем [2, 126, 132], тому ані у А.В. Збруєвої, ані у Б.М. Гракова не викликає сумніву місцеве виготовлення цієї бляхи, але за зразком скіфської. Б.М. Граков пов'язує її із походами ольвійських купців у цей далекий край [1, 35]. Але дивно, що ольвійські неогоціанти здійснили свій далекий і, треба думати, досить небезпечний похід у землі анан'їнської культури тільки для того, щоб познайомити далекий народ із формою хрестоподібних блях, оскільки серед матеріалів двадцяти поселень і дванадцяти могильників, досліджених на час публікації об'ємної монографії А.В. Збруєвої, не зустрілось жодної імпортової античної речі. Але, дивним чином, повз увагу дослідників пройшли кістяні псалії із елементами звіриного стилю із Маклашівського могильника і городища Сорочині Гори, які знаходять багаточисельні аналогії у посульських курганах; скіфські акінаки із метеликоподібними перехрестями із Зуївського і Луговського могильників; скіфське дзеркало «сibirського» типу із центральною ручкою у вигляді двох стовпчиків, які підпирали бляшку із зображенням тварини, із Маклашівського могильника; ажурна бляха у вигляді хижака, який згорнувся у кільце, із Анан'їнського могильника [2, 30, 35, 37, 100].

Походження цих речей не викликає сумнівів і потрапити до анан'їнців вони могли тільки із Скіфії. До речі, Геродот писав про людей, лисих від народження, що жили біля високих гір; ім'я цього народу аргіпеї, а землі до цих людей добре відомі, оскільки до них іноді приходять скіфи і ведуть із ними бесіду за допомогою семи перекладачів на семи мовах (*Герод. IV, 23, 24*).

Анан'їнську бляху виявлено у похованні V ст. до н. е., а це свідчить, що такі речі могли потрапити до анан'їнців пізніше скіфської експансії на територію сучасної України, тобто не у її процесі, і не були результатом випадкових зв'язків.

Таким чином, торгівельний шлях у східній області існував, але не з Ольвії, а із Лісостепової лівобережної Скіфії. Важливою обставиною є те, що, наприклад, на Більському городищі – найбільшому ремісничому центрі Скіфії, практично у кожному дослідженому приміщенні,

у заповненні льохів і господарських ям виявлено у великій кількості фрагменти античної кераміки. Це не тільки амфори із різних середземноморських центрів, але і дорогі родосько-іонійський і чорнолаковий посуд. У зв'язку із цим набуває особливої цікавості наявність пристані і складу із грецькими амфорами біля Куземинського укріплення. Мабуть грецькі купці були тут частими відвідувачами, а багато хто із них мав із населенням Більського городища постійні, тверді зв'язки, а мешканці городища, переважно пов'язані із металообробним ремеслом, були активними споживачами грецьких товарів, які вони отримували взамін за свою ремісничу продукцію. Крім античної кераміки, на городищі виявлено імпортовані вироби із більш віддалених районів. Це дорогі намистини із прозорого скла і різнокольорової пасти, із геширу, сердолику і бурштину, дорогі золоті прикраси. Безперечно, має рацію Б.А. Шрамко, стверджуючи, що розвиток місцевих ремесел знаходився у прямій залежності від успіхів зовнішньої торгівлі, яка забезпечувала доставку необхідних руд, товарних зливків металу і деяких порід каменю [8, 122-123].

Велику кількість античної кераміки виявлено і на інших городищах, де є рештки металургійного виробництва. Відомі і знахідки античних монет, щоправда IV ст. до н. е., на Більському і Книшівському городищі. І за своїм обсягом античний імпорту на цих городищах прямо пропорційний обсягу ремесла.

Грецькі купці рідко наважувались заїжджати за межі Скіфії, про що свідчить відсутність античних речей на східних і північно-східних пам'ятках. Скіфи ж самі розповсюджували свою продукцію і розповідали грекам про свої далекі подорожі, що і відбилась у казкових враженнях Геродота.

Посилання

1. Граков Б.М. 1947. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи // Археологія. – № 1. – С. 23-37.
2. Збруева А.В. 1952. История населения Прикама в ананьинскую эпоху. – МИА. – № 30. – 332 с.
3. Ольговський С.Я. 1992. Походження дзеркал «ольвійського» типу // Археологія – № 3. – С. 14-21.
4. Ольговський С.Я. 1995. Походження хрестоподібних блях скіфського часу // Археологія. – № 2. – С. 25-31.
5. Ольговський С.Я. 2005. Скифо-античная металлообработка архаического времени. – К. – 200 с.
6. Скуднова В.М. 1962. Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии // Тр. Гос. Эрмитажа. – Т. VII. – Л. – С.5-27.
7. Членова Н.Л. 1983 Предистория «торгового пути Геродота» (из Северного Причерноморья на Южный Урал) // СА. – № 1. – С. 47-66.
8. Шрамко Б.А. 1987. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К.: Наук. думка. – 181 с.

Ольговский С.Я. К вопросу о торговом пути из Ольвии в Урал и Поволжье в архаическое время

В статье рассматривается возможность существования торгового пути от Ольвии до Урала и Поволжья в архаическое

время. Это предположение было высказано в середине XX в. ошибочно, поскольку Ольвия на фоне недостаточной исследованности скифских памятников оседлого быта выглядела развитым ремесленным центром, продукция которого распространялась в самые отдаленные области. Последние исследования скифских ремесленных центров позволяют считать их более мощными и развитыми, и греки были там частыми гостями, но скифы сами распространяли свою продукцию до Урала и Поволжья.

Ключевые слова: звериный стиль, «ольвийские» зеркала, крестовидные бляхи, караванный путь.

Olhovskiy S. Ya. To the questions of a trading way from Olvia to Ural Mountains and Volga regions in archaic time.

The article is considered to the possibility of existence of a trading way from Olvia to Ural Mountains and Volga regions. This false assumption has been stated in the middle of the XX century as Olvia looked like the developed craft centre on account of insufficient study of Scythian monuments of settled life, and the production of which extended to the most remote areas. The latest researches of the Scythian craft centers allow to consider their being more developed. And Greeks were frequent visitors there. But Scythians extended their production on their own to Ural Mountains and Volga regions.

Key words: animal style, «olavian» mirrors, cross-shaped pendants, caravan track.

05.03.2011 р.

УДК 94(477):304.3:7.049

Ю.В. Камінська

ВИТОКИ Й СЕМАНТИКА ОБРАЗІВ СКІФСЬКОГО ЗВІРИНОГО СТИЛЮ

Вже з часів Верхнього палеоліту людина створювала не лише життєво необхідні речі, але й те, що утворювало духовний шар культури: предмети, пов'язані з ритуалом, настінний живопис, статуєтки, символи. Тому речі, виготовлені у скіфському звіриному стилі, відображають різні аспекти світогляду народів степового та лісостепового поясів Євразії, оскільки річ говорить про потреби людини, її цілі, вміння, техніку та технології.

Ключові слова: скіфи, духовна творчість, ритуал, настінний живопис, символи, звіриний стиль.

Мета статті – проаналізувати відомості про скіфський звіриний стиль, виділити образи, які в ньому переважали, визначити їхні характерні стилістичні риси, закономірності побутування цих рис в часі і межах культурних традицій окремих регіонів, а також семантичну наповненість цих образів та обставини їх походження.

Досліджувані нами образи скіфського звіриного стилю, по суті, не можуть існувати самостійно без історичних, соціальних та релігійних основ. Будь-яке мистецтво – це продукт не лише матеріальної,